

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia Linguistica VIII (2013)

Krystyna Gąsiorek

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Od statystyki do metonimii.

O tekstach literackich Janusza Korczaka

Wstęp

Twórczość Janusza Korczaka obejmuje teksty literackie (książki dla dzieci i o dzieciach) obok pedagogicznych (rozpraw kierowanych do nauczycieli, wychowawców, rodziców), felietonów i pamiętnika. Wypowiadali się na jej temat badacze literatury dziecięcej, pedagodzy, psychologowie, historycy i teoretycy literatury, podkreślając oryginalność, bogactwo, zróżnicowanie treści, wysoki poziom artystyczny, wyjątkowość osobowości autora, na przykład: „W pisarstwie książki dla dzieci – z »powiastek dla maluczkich« – podniósł do rangi literatury o wysokim poziomie artystycznym. Obok arcydzieł literatury światowej stanęły jego powieści”¹; „Twórczość Korczaka [...] oryginalna treściowo i formalnie”²; „Było to pisarstwo wyjątkowo bogate i zróżnicowane”³; „Za każdym razem, gdy stykam się, nawet pobieżnie, z tekstami Janusza Korczaka, pozostaję z nieodpartym wrażeniem obcowania z geniuszem”⁴; „Zawsze był przede wszystkim pisarzem”⁵.

Utwory Janusza Korczaka od czasu wydania cieszyły się poczytnością wśród dzieci i młodzieży. Warto poddać je również refleksji językoznawczej, zbadać między innymi, w jakim stopniu na wartościowanie utworów pisarza ma wpływ ich tworzywo językowe, jak w warstwie językowej odzwierciedla się oryginalność jego twórczości. Dzięki temu możliwe stanie się także ustalenie, czy i w jakiej mierze tworzywo językowo-stylistyczne oddziałuje na fenomen popularności w roku 2012, w którym – zgodnie z uchwałą sejmową – Janusz Korczak został powołany na jednego z patronów roku⁶.

¹ A. Szlązakowa, *Posłowie*, [do:] *Janusz Korczak. Pamiętnik*, Poznań 1984, s. 45.

² K. Kuliczowska, *Korczak Janusz*, [hasło w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1: A–M, Warszawa 1984, s. 473.

³ W. Okoń, *Janusz Korczak – pedagog heroiczny*, [w:] idem, *Wizerunki sławnych pedagogów polskich*, Warszawa 1993, s. 246.

⁴ W. Eichelberger, *Nieznany geniusz, niechciany święty*, „Gazeta Wyborcza”, 6 lutego 1997, s. 10.

⁵ J. Olczak-Ronikier, *Korczak. Próba biografii*, Warszawa 2011, s. 395.

⁶ Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 16 września 2011 roku podjął Uchwałę w sprawie ustanowienia roku 2012 Rokiem Janusza Korczaka (70 lat od śmierci): www.2012korczak.pl

Analiza statystyczna

W badaniach stosuję metody statystyczne, na podstawie obliczeń prób tej samej długości (10 000 słowoform), chociaż za wciąż aktualny uznaję sąd sprezyzowany już dawno temu przez Jadwigę Sambor, iż „metody statystyczne wykorzystywane przy analizie są tylko i wyłącznie jednym z możliwych sposobów badania – ani najlepszym, ani jedynym”⁷. Wskaźniki uzyskane dla tekstów Janusza Korczaka porównuję między sobą⁸ i z danymi z twórczości prozatorskiej Ignacego Dąbrowskiego (DĄB) – pisarza żyjącego i tworzącego niemal w tym samym czasie co Janusz Korczak (obliczonymi przez Edwarda Stachurskiego⁹) – oraz ze współczesnej polszczyzny mówionej: języka dzieci – JDMOW, i języka potocznego – PMOW¹⁰, wielkościami tożsamymi z próbami z prozy Korczaka.

Przedmiotem rozważań będą kolejno: 1) wskaźniki bogactwa leksykalnego tekstów Janusza Korczaka; 2) częstość wyrazu, jego powtarzalność w tekście; 3) oryginalność słownictwa; 4) wskaźnik stereotypowości słownictwa; 5) koncentracja, czyli rola wyrazów o najwyższych częstościach w wypełnianiu tekstu; 6) udział w słowniku i w tekście wyrazów nazywających: rzeczowników i czasowników.

(dostęp: 2.04.2012). Zob. także artykuły w prasie, np.: J. Cieśla, *Patroni roku 2012, ludzie i wydarzenia. Henryk zwany Januszem*, „Polityka”, 3–10 stycznia 2012, s. 76–79.

⁷ J. Sambor, *Słowa i liczby. Zagadnienia językoznawstwa statystycznego*, Wrocław 1972, s. 78.

⁸ Są to cztery próby liczące po 10 000 wyrazów każda z tekstów Janusza Korczaka: **LIT** (powieści *Bankructwo małego Dżeka*, Warszawa: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1979; *Kajtuś Czarodziej*, Warszawa: Nasza Księgarnia, 1986; *Kiedy znów będę mały*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991; *Król Maciuś na wyspie bezludnej*, Warszawa: Nasza Księgarnia, 1960; *Król Maciuś Pierwszy*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza Latona, 1992); **PED** (teksty z rozpraw pedagogicznych, [w:] Janusz Korczak, *Pisma wybrane*, Warszawa: Nasza Księgarnia, 1984, t. 1: *Jak kochać dziecko* (1919–1920), s. 91–382; *Prawo dziecka do szacunku* (1929), s. 61–88; *Prawidła życia* (1930), s. 385–471); **PAM** (*Pamiętnik*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1984); **FEL** (teksty publicystyczne – felietony ukazujące się cyklicznie lub okazjonalnie na łamach różnorodnych czasopism w latach 1900–1929: Janusz Korczak, *Pisma wybrane*, Warszawa: Nasza Księgarnia, 1984, t. 2, s. 150–151; t. 3, s. 18–22, 76–83, 206–207; t. 4, s. 203–207, 208–212, 213–216, 229–235, 236–240, 256–260). W artykule wykorzystuję obliczenia własne, [w:] K. Gąsiorek, *Od słowa do tekstu. O języku i stylach Janusza Korczaka*, Kraków 1997, s. 10–36.

⁹ Edward Stachurski zanalizował słownictwo utworów siedmiu naturalistów polskich, a wśród nich Ignacego Dąbrowskiego (1869–1932), powieściopisarza i nowelisty naturalizmu polskiego; główne powieści: *Śmierć*, *Zmierzchy*, *Matki*, *Felka* – naturalistyczna powieść w formie listów młodej szwaczki do matki; nowele: *Kolega szkolny*, *Sonata cierpienia*, *Legenda o promyku sobotnim*, *Idylla*, *Jedna tza*; zbiór wrażeń z podróży: *Chwila była przedwieczorna* (por. *Dąbrowski Ignacy*, [hasło w:] *Leksykon PWN*, Warszawa 1972, s. 227, także: A. Nofer-Ładyka, *Dąbrowski Ignacy*, [hasło w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1: A–M, Warszawa 1984, s. 180). Wszystkie dane dotyczące słownika i tekstu I. Dąbrowskiego (próba **DĄB**) zaczerpnięto z: E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów. Badania statystyczne*, Kraków 1989, s. 34–73.

¹⁰ Dane dla prób **JDMOW** (współczesna polszczyzna mówiona – język dzieci) i **PMOW** (język potoczny) zaczerpnięto z: M. Zarębina, *Próba statystycznej analizy słownictwa polszczyzny mówionej (synteza danych liczbowych)*, Wrocław 1985, s. 61–130.

W tabeli 1 przedstawiam wskaźniki bogactwa leksykalnego tekstów Janusza Korczaka i porównywanych prób.

Tab. 1. Objętość słownika (V) badanych prób tekstowych Korczaka na tle porównywanych

LIT	PED	PAM	FEL	DĄB	JDMOW	PMOW
2249	2868	3218	3255	3139	1850	2031

Słownik tekstów literackich (LIT) wśród innych badanych prób J. Korczaka jest najuboższy, liczy 2249 haseł, zajmuje więc ostatnią, czwartą pozycję, za próbami PED, PAM, FEL i prozą I. Dąbrowskiego (DĄB). Jest najbliższy współczesnej polszczyźnie mówionej – językowi potocznemu (PMOW) – 2031 haseł. Liczba haseł w utworach prozatorskich przeznaczonych dla dzieci i młodzieży wskazywałaby na przewagę dialogu w stosunku do narracji. Wniosek taki odnośnie do słownictwa prozy polskich naturalistów sformułował E. Stachurski¹¹. Gdy rozpatrujemy utwory Korczaka, sąd ten znajduje potwierdzenie. Różnice w wielkości słownictwa tekstów Janusza Korczaka (ponad 1000 między próbą literacką a publicystyczną) świadczą o indywidualizacji stylu autora, o niewątpliwym uzależnieniu leksyki od rodzaju gatunkowego tekstu.

Podobne uogólnienia przynosi zmierzenie bogactwa leksykalnego, czyli częstości wyrazów i ich powtarzalności w tekście. Za pomocą wzoru Guirauda¹² ustalono średni odstęp w użyciu tego samego hasła w całej próbie, zob. tabela 2.

Tab. 2. Średnia powtarzalność wyrazu według wzoru Guirauda w próbach tekstowych Korczaka i porównywanych

LIT	PED	PAM	FEL	DĄB	JDMOW	PMOW
4,45	3,49	3,11	3,07	3,19	5,40	4,92

Najuboższe słownictwo wśród tekstów Korczaka (czwarte miejsce) prezentuje próba literacka (LIT) z $I_{\text{Bog}} = 4,45$. Z porównywanych prób tylko nieznacznie wyższe wskaźniki liczbowe – a więc również ubogie słownictwo – mają: współczesna polszczyzna mówiona, język potoczny – $I_{\text{Bog}} = 4,92$ (PMOW) i język dzieci, $I_{\text{Bog}} = 5,40$ (JDMOW), które cechuje dialog, a więc mówioność.

W słowniku każdego tekstu przeważają wyrazy pojawiające się rzadko, na przykład jednokrotnie, dwukrotnie lub trzykrotnie. Ich udział zależy od wielu czynników, także stylistycznych¹³. Im więcej zastosowano wyrazów o niskich frekwencjach, tym słownictwo jest bardziej oryginalne. Oryginalność słownictwa Janusza

¹¹ E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów*, op. cit., s. 23.

¹² Wzór ma postać: $f = \frac{N}{V}$, wyraża stosunek liczby słowoform (N), czyli form fleksyjnych wyrazu w tekście, do liczby haseł w słowniku (V) i informuje, jaki jest średni odstęp w użyciu tego samego hasła w całej próbie, por. J. Sambor, *Słowa i liczby*, op. cit., s. 29.

¹³ Ibidem, s. 221.

Korczaka, ustalona za pomocą procentowego udziału w słowniku wyrazów o niskich frekwencjach i wskaźników obliczonych wzorami Guirauda i Mistrika, dowodzi, że spośród tekstów Janusza Korczaka najniższy procent (79,77) wyrazów o najniższych frekwencjach jest w próbie literackiej (LIT), pod tym względem zajmuje ona znowu ostatnie miejsce¹⁴.

Wskaźnik Guirauda, mierzący udział wyrazów o częstości = 1 (tzw. hapaks legomenów) w całym słowniku, a więc niezależnych od wartości N, przedstawiono w tabeli 3.

Tab. 3. Wskaźnik oryginalności Guirauda (I_{Oryg}) dla tekstów Janusza Korczaka i porównywanych prób

LIT	PED	PAM	FEL	DĄB	JDMOW	PMOW
0,56	0,61	0,67	0,65	0,68	0,53	0,56

Ze względu na oryginalność teksty z utworów literackich dla dzieci wśród prób Korczakowskich są na miejscu czwartym: $I_{Oryg} = 0,56$. Mają one wskaźnik identyczny z językiem mówionym: współczesnych rozmów potocznych (PMOW) – 0,56 i bardzo bliski językowi dzieci (JDMOW) – 0,53.

Także stereotypowość słownictwa, czyli stosunek różnicy długości tekstu i liczby hapaks legomenów ($N - V_1$) do słownictwa powtarzającego się, a więc z frekwencją większą od 1 ($V_{1>1}$), zgodnie z wzorem Mistrika, przynosi podobne uogólnienia. W próbie literackiej (LIT) jest słownictwo najmniej zróżnicowane: $I_{Stereot} = 8,84$ ¹⁵, czyli najbardziej stereotypowe.

W związku z bogactwem słownikowym tekstu pozostaje jego koncentracja (I_{Konc}), czyli „rola wyrazów o najwyższych częstościach w wypełnianiu tekstu”¹⁶, świadcząca także o różnorodności słownictwa. Przy wskaźnikach wyrażonych dużymi liczbami słownictwo jest mało zróżnicowane i odwrotnie – mała liczba wyrazów najczęstszych wskazuje na bogactwo leksyki i jej różnorodność¹⁷.

Dziesięć najczęstszych haseł w tekstach Korczaka pokrywa 20,74% tekstu literackiego (LIT) i jest to pierwsze miejsce wśród badanych prób – w prozie epickiej Dąbrowskiego (DĄB) dziesięć najczęstszych haseł pokrywa 23,69% tekstu, we współczesnej polszczyźnie mówionej: język dzieci (JDMOW) – 22,41%, język potoczny (PMOW) – 22,70%¹⁸.

¹⁴ Zob. K. Gąsiorek, *Od słowa do tekstu*, op. cit., s. 16.

¹⁵ Dla porównania: $I_{Stereot}$ FEL = 6,92; PAM = 7,34; PED = 7,44; ibidem, s. 18; dla DĄB = 7,73 (E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów*, op. cit., s. 30–31).

¹⁶ M. Zarębina, *Słownictwo wypowiedzi oficjalnych (dialogowych) w środowisku szkolnym (analiza statystyczna)*, „Z Teorii i Praktyki Dydaktycznej Języka Polskiego”, t. 5, red. J. Kram, E. Polański, Katowice 1984, s. 138.

¹⁷ Zob. W. Pisarek, *Frekwencja wyrazów w prasie. Wiadomości, komentarze, reportaże*, Kraków 1972, s. 37.

¹⁸ Zob. K. Gąsiorek, *Od słowa do tekstu*, op. cit., s. 21–25.

Sto pierwszych wyrazów z list rangowych prób Korczaka wyczerpuje średnio 46,93% tekstu, a 200 wyrazów – 56,25% tekstu. W prozie Dąbrowskiego 100 wyrazów wyczerpuje 47,70% tekstu, a 200 – 57,79%. Dane te dowodzą, że koncentracja tekstów Korczakowskich mieści się w granicach ustalonych dla twórczości I. Dąbrowskiego, prozaika tworzącego w tym samym czasie co autor *Króla Maciusia Pierwszego*. Jest to nadzwyczajna zbieżność.

Aby pokryć połowę tekstu, w próbie LIT konieczne jest 87 wyrazów i pod tym względem tekst literacki Korczaka znowu najbliższy jest współczesnej polszczyźnie mówionej (73 hasła).

W słowniku badanych prób najwięcej jest rzeczowników, średnio 43,4%. W próbie literackiej stanowią – 39,8% (czwarte miejsce wśród tekstów Korczaka), w PAM stanowią niemal połowę słownika (48,51%) – widoczne są więc duże różnice. W prozie Dąbrowskiego (DĄB) jest 37,1% rzeczowników, czyli blisko prozy dla dzieci autora *Króla Maciusia Pierwszego*.

Udział czasownika, drugiej w kolejności zajmowanych miejsc części mowy, średnio stanowi 25,95% słownika wszystkich badanych prób Korczaka. Tu na czele, przeciwnie niż przy rzeczownikach, znajdują się teksty literackie dla dzieci (LIT) – 31,84% czasowników w słowniku. Pod tym względem słownik wszystkich prób Korczaka wykazuje rozbieżności w stosunku do prozy Dąbrowskiego (DĄB): 38,3% czasowników.

W sumie w słowniku próby LIT Korczaka rzeczowniki i czasowniki stanowią ponad dwie trzecie słownika (71,64%), natomiast w tekście ich udział stanowi niemal połowę wszystkich części mowy.

W tekstach prozy dla dzieci (LIT), na tle pozostałych prób Korczaka, jest najmniej użyć rzeczownikowych – 23,69% (czwarte miejsce). Ze względu na udział form czasownikowych wyniki są przeciwne. Tu naczelnie miejsce przypada tekstowi literackiemu (LIT) – 22,64% czasowników. Są to wskaźniki niemal identyczne jak dla tekstu prozy I. Dąbrowskiego (DĄB) – 23,7% rzeczowników i 22,3% czasowników.

W próbie literackiej (LIT) hierarchia części mowy w tekście daje pierwsze miejsce rzeczownikom, drugie czasownikom, ale przy niewielkiej przewadze rzeczownika (różnica jednoprocetowa). Gdyby to był tekst mówiony, cecha ta (podobnie jak w obliczonych wcześniej wskaźnikach) wskazywałaby na jego dialogowość¹⁹.

Wnioski po analizie statystycznej

Uogólnienia uzyskane drogą metod statystycznych są podstawą do wskazania charakterystycznych cech językowych w próbie z tekstów literackich Korczaka. Pozwalają również dostrzec podobieństwo z prozą Dąbrowskiego, którego teksty Edward Stachurski ocenił jako „trochę bardziej emocjonalne, sięgające głębiej do psychiki ukazywanych postaci”²⁰.

¹⁹ Zob. Z. Kubiszyn-Mędrala, *Frekwencja części mowy w polszczyźnie mówionej*, [w:] *Język polski jako obcy. Programy nauczania na tle badań współczesnej polszczyzny*, red. W. Miodunka, Kraków 1992, s. 180.

²⁰ E. Stachurski, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów*, op. cit., s. 164.

Próba LIT, zebrana z powieści Janusza Korczaka dla dzieci i młodzieży, cechuje się najuboższym słownikiem na tle czterech odmian gatunkowych autora i przypomina polszczyznę mówioną, łączącą narrację z dialogiem, stylizowanym na mówioność. Ma też podobne do niej wskaźniki bogactwa i oryginalności oraz dość wysoką koncentrację tekstu, a także najmniejszą liczbę haseł potrzebnych do pokrycia połowy tekstu: 87 (polszczyzna mówiona 73). Słuszne są zatem sądy Hanny Kirchner, że „Korczak z pewnością używał mowy prostej, potocznej, ukształtowanej zgodnie z ekspresją i wyobraźnią dziecka”²¹, i Stanisława Podobińskiego, iż „język wynikał u niego z bogactwa jego osobowości, z pragnienia czynienia dobra ludziom w ogóle, a dziecku [...] szczególnie”²². Zaprezentowane parametry statystyczne dla próby LIT wyraźnie wskazują na bliskość stylu powieści Janusza Korczaka do języka mówionego, jakby pisemno-ustnego. Potwierdzenie tego sądu przyniosło także zbadanie niektórych składniowych środków stylistycznych, na przykład paralelizmu syntaktycznego, różnego typu powtórzeń, parentezy, wyjaśnień metajęzykowych, apostrof, wykrzyknień, pytań²³.

Metonimie w powieści *Król Maciuś Pierwszy*

Zasadniczym celem artykułu jest analiza środków metaforycznych w powieści, która „podołała się wszystkim”²⁴ – *Król Maciuś Pierwszy*. Zebrałam ich w sumie około 800. Po zbadaniu jakości (zaklasyfikowaniu do konkretnych odmian, np.: animizacji, depersonifikacji i personifikacji, hiperboli, ironii, katachrezy, metonimii, symbolu i in.) okazało się, że w powieści *Król Maciuś Pierwszy* powszechnie stosowana jest **metonimia** – „trop polegający na zastąpieniu słowa właściwego innym wyrazem pokrewnym znaczeniowo, pozostającym w logicznym związku z właściwym”²⁵. Stanowi niemal dwie trzecie wszystkich zgromadzonych tropów. Aby odczytać przesłanie autora używającego (nadużywającego?) metonimii, należało je dokładnie zanalizować. Nie było to zadanie łatwe, niektóre przykłady należało bowiem zakwalifikować do dwu grup równocześnie, na przykład i do metonimii, i do personifikacji: *stolica dowiedziała się o wojnie* (228)²⁶; *stolica bronić się będzie* (238); *stolica musi być ukarana surowo* (240); *stolica przedtem już powiedziała; sto-*

²¹ H. Kirchner, *Nieznany utwór Janusza Korczaka*, „Zeszyty Literackie” (Paryż) 1990, nr 31, s. 31.

²² S. Podobiński, *Język elementem charyzmy. Janusza Korczaka władztwo nad słowem*, [w:] *Reminiscencje myśli Janusza Korczaka wykorzystywane w nowoczesnych modelach kształcenia*, red. M. Juszczak, Częstochowa 1996, s. 225.

²³ Właściwość ta stała się też przedmiotem rozważań w rozdziale *Niektóre cechy składniowe w powieściach dla dzieci*, [w:] K. Gąsiorek, *Od słowa do tekstu*, op. cit., s. 107–121; por. także eadem, *Widzenie świata oczyma dziecka (składniowe środki stylistyczne w powieściach Janusza Korczaka)*, [w:] *Problemy poznawania dzieła literackiego w szkole. Tekst. Kontekst. Znak. Znaczenie*, red. T. Świętosławska, Łódź 2001, s. 162–179.

²⁴ J. Olczak-Ronikier, *Korczak*, op. cit., s. 241.

²⁵ M. Korolko, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1990, s. 103.

²⁶ Cytaty zaczerpnięto z powieści Janusza Korczaka, *Król Maciuś Pierwszy*, [w:] *Janusz Korczak. Dzieła 8*, Warszawa 1992, s. 5–249 (w nawiasach podano numery stron).

lica odbierała Maciusiowi tron i koronę (246); *stolica pożałuje tego* (254); *miasto nie na żarty zaczęło się szykować do obrony* (228); *całe miasto wyszło z łopatami* (233). Metonimiczny charakter przejawia się tu w skrócie myślowym, który powstaje dzięki zamienni: *stolica, całe miasto* – ludzie mieszkający w stolicy, a personifikacje w uosobieniu *stolicy* i *miasta*, którym autor przypisał zachowania przynależne ludziom: *dowiedziała się, broni się, musi być ukarana, powiedziała, odbierała, pożałuje, szykuje się, wyszło, wylega*.

Wszystkie metonimie w *Królu Maciusiu Pierwszym* charakteryzują się stylem realistycznym²⁷ i to je różni od metafor. „Metafora i metonimia to dwa różne procesy”²⁸, „dwa bieguny”²⁹. „Sposób metonimiczny opiera się na związkach przyległości, metaforyczny – na związkach podobieństwa”³⁰. Podstawą klasyfikacji obu tropów jest zawsze mechanizm przesunięć znaczeń w danym kontekście. W metaforze polega na przeniesieniu nazwy od istot ożywionych do innych ożywionych, od rzeczy do innych rzeczy, od rzeczy do istot ożywionych. Metonimia natomiast „to zastąpienie słowa właściwego innym wyrazem pokrewnym znaczeniowo, pozostającym w logicznym związku z właściwym”³¹.

Są różne sposoby tworzenia metonimii przez Korczaka, np. **podanie nazwy skutku w miejsce przyczyny**: *diabelski kraj* (141) zamiast kraj ludzi obłudnych; *ma taką minę, jakby dopiero co wypił szklanekę mocnego octu* (13); **przedstawienie rzeczy zawierającej coś zamiast zawartości**: *wypijał kieliszek* (18); **podanie zawartości zamiast rzeczy coś zawierającej**: *cały teatr pełen był dzieci* (84), **ukazanie znaku zamiast rzeczy oznaczanej**: *przywożę ci przyjaźń mojego władcy* (102).

Do analizy zgromadzonych metonimii zastosowano jeszcze inne kryterium – semantyczne³², ustalając następujące grupy tematyczne:

Państwo i społeczeństwo, przykłady 1–3:

1. *Korona zawsze zdawała mu się ciężką, ale teraz tak mu ciążyła, jakby była kulą armatnią* (99). Słowa te wypowiada narrator, podsumowując spotkanie małego władcy z dorosłym ministrem sprawiedliwości. Maciuś wiedział, że kierowanie państwem wymaga pracy, lecz nie zdawał sobie sprawy z tego, że trzeba

²⁷ Zob. M. Głowiński, T. Kostkiewiczowa, A. Okopień-Sławińska, J. Sławiński, *Metonimia*, [hasło w:] *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław 1976, s. 237–238; także G. Lakoff, M. Johnson, *Metafory w naszym życiu*, przełożył i wstępem opatrzył T.P. Krzeszowski, Warszawa 1988, s. 58.

²⁸ G. Lakoff, M. Johnson, *Metafory w naszym życiu*, op. cit., s. 59.

²⁹ T. Rittel, *Metafora i metaforyzacja w języku siedmio-, ośmio- i dziewięciolatek*, [w:] *Językowy obraz świata dzieci i młodzieży*, red. J. Ożdżyński, Kraków 1995, s. 187.

³⁰ M. Głowiński et al., *Metonimia*, op. cit., s. 237–238; por. także np.: M.R. Mayenowa, *Metafora*, [w:] eadem, *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, Wrocław 1979; M. Korolko, *Sztuka retoryki*, op. cit.; T. Dobrzyńska, *Mówiąc przenośnie... Studia o metaforze*, Warszawa 1994; D. Szumska, *Na tropach tropu. Rozważania o metaforze poetyckiej*, [w:] *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, Wrocław 2000, s. 161–168 (Język a Kultura, t. 13).

³¹ M. Korolko, *Sztuka retoryki*, op. cit., s. 103.

³² Inspiracją do wyodrębnienia grup tematycznych stał się indeks pojęciowy wyrazów i ich znaczeń, [w:] *Ilustrowany słownik podstawowy języka polskiego*, red. Z. Kurzowa, Kraków 1999, s. 378–388.

przestrzegać wszystkich zasad kodeksu, a niektóre paragrafy nawet znać na pamięć. Zestawienie *ciężkiej korony*, czyli trudów sprawowania władzy, z *kulą armatnią* potęguje znaczenie. Sprawowanie władzy przez Maciusia było ciężkie, jak kula.

2. *smarkaty sejm* (200) – tak dorośli nazwali sejm króla Maciusia, który pragnął przekonać wszystkich, że dzieci też potrafią być odpowiedzialne za losy państwa. Utworzenie sejmu dziecięcego było równoznaczne z nadaniem dzieciom większych praw. Wyrażenie *smarkaty sejm* (zamiast *sejm dziecięcy*) wywołuje zamierzoną przez autora ekspresję, a jednocześnie pokazuje ironię i pogardę poddanych – dorosłych – dla młodego władcy.
3. *postanowiliśmy, żeby rządził cały naród, żeby cały naród mógł powiedzieć, czego mu potrzeba* (126). Metonimia *rządził cały naród* została użyta trzykrotnie. Skrót myślowy (zamiast: *ludzie, obywatele, społeczeństwo danego państwa*) lepiej obrazuje ustrój państwa kierowanego przez młodego króla.

Myśl, umysł, nauka, przykłady 4–5:

4. *czy nie mogłoby być tak, żeby ojciec, jak umiera, oddał synowi swój rozum* (19); *wszystko byłoby inaczej, gdyby Maciuś miał rozum ojca króla* (21); *daję ci mój rozum* (32). W taki sposób Maciuś myśli lub śni. Wie, że ma zasiąść na tronie po śmierci ojca i odpowiadać za losy państwa. Chce być dobrym królem, wywiązywać się ze wszystkich obowiązków. Pragnie być taki jak ojciec. Metonimie *oddać synowi swój rozum, mieć rozum ojca, dać komuś rozum* są równoznaczne ze stwierdzeniem *odziedziczyć inteligencję, być tak mądrym jak ktoś*. Dzięki nim mały władca nabiera pewności siebie, wierzy we własne siły.
5. *głowę mam nie od parady* (45) – tak prezes pociesza pozostałych ministrów, po tym jak dowiedzieli się, że Maciuś zaginął. Bali się ogłosić społeczeństwu tę wiadomość. Użycie stałego związku frazeologicznego *głowę mam nie od parady* ośmiesza dorosłego.

Człowiek i jego ciało. Zdrowie i choroba, przykłady 6–7:

6. *wyleczyć z boleści* (15) zastosowano tu w znaczeniu *powrót do zdrowia, uzdrowienie*. Metonimia odnosi się do marszałka dworu, który tylko dlatego dał Maciusiowi *pozwolenie na trzy przechadzki w odstępach dwutygodniowych*, czyli uwzględnił prośbę doktora, ponieważ ten wcześniej wyleczył go, *gdy zjadł nieświeżą rybę*.
7. *zbolełe serce Maciusia* (41) – po ucieczce z pałacu Maciuś i Felek przedostali się na statek i służyli jako majtkowie. Maciusiowi trudno było dostosować się do nowych warunków. Dostrzegał obłudę i fałsz obywateli swojego królestwa, miał *zbolełe serce*, przeżywał żal, rozgoryczenie, ból związany i z cierpieniem ciała, i ze stanem ducha.

Zachowania ludzkie, uczucia i emocje, przykłady 8–9:

8. *biegać po sklepach* (17), zwrot użyty w znaczeniu potocznych określeń: *robić bardzo szybko zakupy, dokonywać zakupów w wielu sklepach, spieszyć się z kupnem czegoś, szukać rzadko spotykanego na rynku produktu*. W taki sposób zachowywał się minister handlu, gdy Maciuś wydał mu rozkaz kupienia największej na świecie lalki, sięgającej aż do nieba. Ponieważ rozkaz króla był stanowczy, minister handlu nerwowo *biegał po sklepach*.

9. *ugryzł się w język* (35) – Felek i Maciuś spotkali się w ogrodzie, aby – gdy tylko zapadnie mrok – uciec na front. Przewrotny Felek zabrał wszystkie niezbędne rzeczy. Maciuś nie miał takiego doświadczenia. Nie wziął ani palta, ani plecaka. Felek zganił go za niezdarność, nazywając mazgajem. Dopiero po wypowiedzeniu tych słów zorientował się, że w taki sposób nie wypada mówić do władcy, *zapomniał, że Maciuś jest bądź co bądź królem*. Użycie stałego związku frazeologicznego *ugryzł się w język* można by uznać za pozbawione szczególnej intencji, lecz w powieści dla dzieci zyskuje nowy wymiar. Nie dziwią więc dalsze tłumaczenia powodu, dlaczego Felek musiał *powiedzieć coś niemiłego, powiedzieć za dużo i później tego żałować*.

Picie i jedzenie, przykłady 10–11:

10. *musiał pić dwa kieliszki tranu* (21); *Maciuś zaledwie parę łyżek przelknął* (39); *Felek zjadł właśnie piątą garść malin* (33); *Felek włożył do ust pełną garść malin* (23). Metonimiczność tych wypowiedzi polega na zastosowaniu częstego w mowie potocznej skrótu myślowego. Na pierwszym miejscu podaje się rzecz, a nie jej zawartość.
11. *w tak ważnej chwili nie przystoi myśleć o żołądku* (33) to łagodna opinia Maciusia o łakomstwie Felka. Zastosowanie metonimii pozwoliło uniknąć obrażania się i sprzeczki.

Rozrywka, zabawa, przykład 12:

12. *cały teatr pełen był dzieci* (84); *cały dwór pojechał samochodami do morza, gdzie się odbyła na niby bitwa morska* (90) – dzięki zwycięstwu Maciusia dorośli zaczęli doceniać swoje dzieci. Minister oświaty, aby wynagrodzić krzywdę wyrządzaną dzieciom, zorganizował dla nich przedstawienie w teatrze. Metonimia *cały teatr dzieci* oznacza: *wszystkie miejsca były zajęte, było bardzo dużo widzów na sali*, a *cały dwór* to *wszyscy mieszkańcy dworu*, którzy przyszli na brzeg morza, aby oglądać pokaz bitwy morskiej.

Praca i gospodarka, przykłady 13–14:

13. *byłem na kolei* (32) – tak napisał Felek w liście do Maciusia, informując go o tym, co się dzieje w pobliżu dworca kolejowego.
14. *w skarbie pustki* (70) – słowa te wypowiedział minister finansów, wyrażając swoje oburzenie na Maciusia i podkreślając krytyczną sytuację finansową państwa.

Pojęcia abstrakcyjne, przykłady 15–16:

15. *stracił honor* (20); *Kto wie, czy nie splamił tym rycerskiego honoru swych wielkich przodków* (26); *co na to powie honor królewski* (33). Maciuś chciał wprowadzić wiele reform. Musiał przestrzegać etykiety, czyli praw i zasad, które wcześniej obowiązywały. Gdyby wprowadził jakiegokolwiek poprawki, wówczas utraciłby dobre imię wśród obywateli. Zwrot *stracić honor* użyty został w znaczeniu *utrata uznania, dobrego imienia, pogardy ze strony innych*, podobnie jak *splamić honor*.
16. *przywożę ci przyjaźń mojego władcy* (102) – do państwa Maciusia przybył wysłannik Bum-Druma z ważnym darem: *przywiózł przyjaźń*, oznajmiając młodemu królowi, że jego władca jest przyjacielem Maciusia. Zamiennia przybliżyła czytelnikowi abstrakcyjne pojęcie *przyjaźń*.

W powieści Korczaka najwięcej zamienni wiąże się z królestwem tytułowego bohatera, z jego działalnością i życiem mieszkańców kraju, w którym toczy się akcja utworu. Społeczeństwo stanowią obywatele zajmujący różne pozycje w państwie, są wśród nich bogaci i biedni; jedni pracują, na przykład pełniąc ważne funkcje, są ministrami lub doradcami króla, inni się uczą. Władzę sprawują zarówno dorośli, jak i dzieci, jedni i drudzy są potencjalnymi czytelnikami powieści. Metonimia, w której zachowane „jest trzymanie się zasady stosowności”³³, zapewne wpłynie na zrozumiałość tekstu.

Zakończenie

Metonimie w powieści Janusza Korczaka *Król Maciuś Pierwszy* są często wykorzystywanym tropem. Są realistyczne, naśladują mówioność, sprawiają wrażenie, iż autor świadomie stosował język odpowiedni dla czytelnika (dorosłego i dziecka). Za pomocą zamienni najczęściej wyrażał skrót myślowy lub uzyskiwał efekt ekspresywny, podkreślając w ten sposób uczuciowość bohaterów. Dzięki metonimiom wypowiedź staje się bardziej sugestywna, wyrazista, obrazowa, łatwiejsza dla domniemanego dziecięcego odbiorcy komunikatu, którego tekst dotyczy.

Wydaje się, że metonimia w powieści *Król Maciuś Pierwszy*, wydanej po raz pierwszy w 1923 roku, obrazuje nie tylko cechę indywidualną stylu Janusza Korczaka, lecz także jest zabiegiem celowym. Korczak w taki sposób podkreślał autentyczność wydarzeń, nadawał prozie dla dzieci swoisty koloryt, sprawiający wrażenie widzenia świata oczami dziecka. Stosowanie metonimii pomaga zarówno w wyrażeniu własnego stosunku nadawcy – autora – narratora do opisywanej rzeczywistości z pozycji dziecka, myślenia i mówienia o niej, jak i w uzyskaniu skutecznego porozumienia się z odbiorcą³⁴. W kontekście tych rozważań wypada zgodzić się z opinią Władysława Szpilmana: „Książki Korczaka charakteryzowały się głębokim zrozumieniem dziecięcej psychiki i powstawały nie dla zaspokojenia ambicji artystycznych, lecz z potrzeby serca urodzonego działacza i wychowawcy”³⁵.

Bibliografia

Ankersmit F.R., 2004, *Pamiętając Holocaust. Żałoba i melancholia*, [w:] idem, *Narracja, reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii*, red. E. Domańska, tłum. A. Ajschtet, A. Kubis, I. Regulska, Kraków, s. 400–460.

³³ M. Korolko, *Sztuka retoryki*, op. cit., s. 103.

³⁴ Por. również (bez wiązania z czasem Holocaustu) przystający do moich uogólnień trafny sąd Franka Ankersmita o zjawisku metonimii w relacji z metaforą: „Zamiast wypychania (przeszłej) rzeczywistości w matryce metaforycznego zawłaszczania rzeczywistości **metonimia ma cechę łączenia sieci skojarzeń zależnych od naszych osobistych doświadczeń z wieloma innymi czynnikami**” (podkr. K.G.): F.R. Ankersmit, *Pamiętając Holocaust. Żałoba i melancholia*, [w:] idem, *Narracja, reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii*, red. E. Domańska, tłum. A. Ajschtet, A. Kubis, I. Regulska, Kraków 2004, s. 406.

³⁵ W. Szpilman, *Pianista*, Kraków 2000, s. 64.

- Cieśla J., 2012, *Patroni roku 2012, ludzie i wydarzenia. Henryk zwany Januszem*, „Polityka”, 3–10 stycznia, s. 76–79.
- Dąbrowski Ignacy, 1972, [hasło w:] *Leksykon PWN*, Warszawa, s. 227.
- Dobrzyńska T., 1994, *Mówiąc przenośnie... Studia o metaforze*, Warszawa.
- Eichelberger W., 1997, *Nieznany geniusz, niechciany święty*, „Gazeta Wyborcza”, 6 lutego, s. 10.
- Gąsiołek K., 1997, *Od słowa do tekstu. O języku i stylach Janusza Korczaka*, Kraków.
- Gąsiołek K., 2001, *Widzenie świata oczyma dziecka (składniowe środki stylistyczne w powieściach Janusza Korczaka)*, [w:] *Problemy poznawania dzieła literackiego w szkole. Tekst. Kontekst. Znak. Znaczenie*, red. T. Świętosławska, Łódź, s. 162–179.
- Głowiński M., Kostkiewiczowa T., Okopień-Sławińska A., Sławiński J., 1976, *Metonimia*, [hasło w:] *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, Wrocław, s. 237–238.
- Kirchner H., 1990, *Nieznany utwór Janusza Korczaka*, „Zeszyty Literackie” (Paryż), nr 31, s. 26–32.
- Korczak J., 1992, *Król Maciuś Pierwszy*, [w:] *Janusz Korczak. Dzieła 8*, Warszawa, s. 5–249.
- Korolko M., 1990, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1990.
- Kubiszyn-Mędrala Z., 1992, *Frekwencja części mowy w polszczyźnie mówionej*, [w:] *Język polski jako obcy. Programy nauczania na tle badań współczesnej polszczyzny*, red. W. Miodunka, Kraków, s. 177–184.
- Kuliczowska K., 1986, *Korczak Janusz*, [hasło w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1: A–M, Warszawa, s. 473.
- Kurzowa Z., 1999, *Ilustrowany słownik podstawowy języka polskiego wraz z indeksem pojęciowym wyrazów i ich znaczeń*, indeks oprac. J. Winiarska, Kraków.
- Lakoff G., Johnson M., 1988, *Metafory w naszym życiu*, przełożył i wstępem opatrzył T.P. Krzeszowski, Warszawa.
- Lewin A., 1984, *Wprowadzenie i wybór*, [w:] *Janusz Korczak. Pisma wybrane*, t. 1, Warszawa, s. 7–57.
- Mayenowa M.R., 1979, *Metafora*, [w:] eadem, *Poetyka teoretyczna. Zagadnienia języka*, Wrocław, s. 216–250.
- Nofer-Ładyka A., 1984, *Dąbrowski Ignacy*, [hasło w:] *Literatura polska. Przewodnik encyklopedyczny*, t. 1: A–M, Warszawa, s. 180.
- Okoń W., 1993, *Janusz Korczak – pedagog heroiczny*, [w:] idem, *Wizerunki sławnych pedagogów polskich*, Warszawa, s. 220–249.
- Olczak-Ronikier J., 2011, *Korczak. Próba biografii*, Warszawa.
- Pisarek W., 1972, *Frekwencja wyrazów w prasie. Wiadomości, komentarze, reportaże*, Kraków.
- Podobiński S., 1996, *Język elementem charyzmy. Janusza Korczaka władztwo nad słowem*, [w:] *Reminiscencje myśli Janusza Korczaka wykorzystywane w nowoczesnych modelach kształcenia*, red. M. Juszczyk, Częstochowa, s. 225–230.
- Rittel T., 1995, *Metafora i metaforyzacja w języku siedmio-, ośmio- i dziewięcioletków*, [w:] *Językowy obraz świata dzieci i młodzieży*, red. J. Ozdżyński, Kraków, s. 185–199.
- Sambor J., 1972, *Słowa i liczby. Zagadnienia językoznawstwa statystycznego*, Wrocław.
- Stachurski E., 1989, *Słownictwo w utworach polskich naturalistów. Badania statystyczne*, Kraków.
- Szłazakowa A., 1984, *Posłowie*, [do:] *Janusz Korczak. Pamiętnik*, Poznań, s. 44–55.
- Szpilman W., 2000, *Pianista*, Kraków.

Szumska D., 2000, *Na tropach tropu. Rozważania o metaforze poetyckiej*, [w:] *Językowy obraz świata i kultura*, red. A. Dąbrowska, J. Anusiewicz, Wrocław, s. 161–168 (Język a Kultura, t. 13).

Zarębina M., 1984, *Słownictwo wypowiedzi oficjalnych (dialogowych) w środowisku szkolnym (analiza statystyczna)*, „Z Teorii i Praktyki Dydaktycznej Języka Polskiego”, t. 5, red. J. Kram, E. Polański, Katowice, s. 132–148.

Zarębina M., 1985, *Próba statystycznej analizy słownictwa polszczyzny mówionej (synteza danych liczbowych)*, Wrocław.

Źródła internetowe

www.2012korczak.pl (dostęp 2.04.2012).

From Statistics to Metonymy: About Literary Texts of Janusz Korczak

Abstract

The article deals with literary texts written by Janusz Korczak that are presented against the background of the writer's works in other genres and compared with samples from the prose of Ignacy Dąbrowski, a contemporary of Korczak. The analysis of the texts relies on statistical methods. The examined aspects include, among others: index of lexical richness, originality of vocabulary, stereotypicality, the role of the most frequent words in building the text, and the share of nouns and verbs in the lexicon and in the text.

The generalizations obtained by means of the statistical methods serve as the basis for identifying the linguistic characteristics of Korczak's literary texts: closeness of the style of the novel to the spoken language that creates a border-line "written-spoken" register. This feature is visible in the use of metonymies. Examples from the novel *Król Maciuś Pierwszy* [King Matt the First] are used to illustrate the meaning of metonymies and various methods of their creation. It serves as the evidence that Korczak used simple, colloquial language in his novel, and frequently replaced sophisticated words with synonyms that were in agreement with the imagination and expressiveness of a child.